

SVETLANA VELMAR-JANKOVIĆ

Lagum

Beograd
2013.
DERETA

Lagum je turska reč i označava mračan podzemni hodnik, tunel bez svetlosti. Nekadašnje prvobitno značenje, koje je *lagum* određivalo i kao minirani potkop ispod utvrđenja i kao samu minu, sve manje se pamti.

Beogradska tvrđava Kalemegdan bila je čuvena po lagumima koji su, kaže legenda, vodili i ispod reke Save i spasli život mnogom beguncu mada je i mnogi zatvorenik ostavio svoj život u kalemegdanskim lagumima. Zna se da su lagumi u dubinama ispod Kalemegdana i danas potpuno neistraženi.

Lagum je mesto tame.

Senima moje majke i moga oca

„Ali ovo je vaš čas i vlast tame.“

Jevanđelje po Luki VI, 22,53

1. BAKALNICA

Tama je nadolazila kao zagonetni vasijski prah. Bio je novembar 1944. godine.

Na uglu ulica Dositejeve i Gospodar Jevremove i tada je, kao i danas, bila zgrada od šest spratova, podignuta u godinama neposredno pred rat. Spolja bezlična kao i sve zgrade toga tipa iz vremena kada je i u beogradskoj arhitekturi počeo da se ceni funkcionalizam, namerno lišena svih ukrasa, sa polukružnim lođama na uglu i uskim staklenim balkonima prema Gospodar Jevremovoj, ova je zgrada otkrivala svoju udobnost čim bi se, iz Dositejeve, ušlo u mali mermerni hol. Do rata, taj hol je bio prekriven tamnocrvenim sagom a po uglovima su stajale palme i neki visoki, krupni, pomalo divlje zeleni fikusi. Kućepazitelj, koji je hteo da izgleda strog u svojoj odori što je podsećala i na vojničku i na lovačku, a nije bila ni vojnička ni lovačka, uvek u sjajnim čizmama, govorio je vlasniku male bakalnice na samom uglu, Jermeninu, da fikusi tako uspeavaju zato što ih njegova žena zaliva vodom u kojoj je držala sveže meso. Jermenin se tome nije čudio, smeškao se; Jermenin se ničemu nije čudio. U njegovoj bakalnici, polukružnoj kao i lođe iznad nje, stajali su neobično čisti džakovi prepuni raznog zrnevlja: crvenog, zelenog i belog pasulja, ječma, prosa, pšenice. (Danas se ni u jednom književnom tekstu više ne može naći reč *džakovi*, svi govore i pišu *vreće*. Moja kći, profesor srpskohrvatskog jezika, dogmatičar i čistunac, ako bi uzela da čita ovaj tekst, tražila bi da se *džakovi* preprave u

vreće a *bakalnica* u *prodavnica*. Ali to nije isto, nije isto. Sva sreća, moja kći ovo nikada neće čitati. Ona ne zna, ili neće da zna, da je *prodavnica* deo rečnika koji su doneli partizani. *Prodavnica* nije podrazumevala vlasnika; *bakalnica* jeste. U godinama kojih se sećam kao svojih, niko od *nas* ne bi ni rekao ni napisao *vreće* ili *prodavnica*. Zvučalo bi ako ne smešno a ono izveštačeno. I prosto. Kao i *šifonjer*, naravno. Ili *služavka*.) Do rata, Jermeninova bakalnica je bila čuvena po kafi koja je, smešana od desetak brazilskih sorti, bila, smatralo se, mnogo bolja od one *Meinlove*, o *Frankovoj* i da ne govorimo, i po čajevima, ruskim, engleskim, gruzijskim, jermenskim, kineskim, i po lešnicima, francuskim sirevima, školjkama u turšiji, vinu sa *Madere*, po medu koji niko nije kupovao mada su ga svi hvalili. (Ne, med tada nije bio u modi.) Hladovita, polumračna, malena iako na sprat, bakalnica je sva mirisala na tajanstvo drevnog bilja.

Taj me je miris dotakao kada sam, jedini put, sišla do Jermeninove radnje. Miris je bio neobičan a Jermenin je izgledao obično. Klanjao se i smešio kao trgovčići u Istanbulu ili u Adenu, i ko zna gde sve još, prekrštenih ruku, duboko, imao je gustu crnu kosu. Pitaو je šapatom, skliskim, zbog čega je gospođa dolazila, nije trebalo, mogla je da telefonira, gospođina devojka je bolesna ali tu su kućepazitelj i njegova žena, gospođi na raspolaganju u svako doba, kvasca nema ali će se naći, neka gospođa ne brine. Jermenin je govorio kao *Dorcolac*, otegnuto, reči su mu ipak bile sitne a zbijene, dosta probojne, imale su oštre, reske ivice koje su se, pre no što nestanu, usecale u dah starog zrnevlja. A zrnevlja više nije bilo. Gotovo da ničeg i nije bilo u toj bakalnici, onog dana, jer je, tada, epoha *do rata* već bila iščezla, a rat je tra-

jao. Iščezli su čajevi i kafe, engleski sapuni, lešnici i med, južno voće, vino sa Madere, turšija od školjki, francuski sirevi. Obilje je postalo fantazmagorija. U uglu, između polica i izloga, stajale su velike metle; na policama, donjim, metlice, ribaće četke, kamena soda. Na gornjim, kutije, očigledno prazne; od *Franckove* cigure, od „ridgways“ čajeva, od bombona „505“. Jermeninove sitne reči lupkale su o prazninu oko predmeta, po šupljini u predmetima, odzvanjale neobično, kao opomena na nemuštom jeziku, odjednom zavojite, mutave, mađijske, praznina je počela da se širi i da razrasta, predmeti su se razmicali, bakalin se klanjao, njegov smeh se kočio kao posekotina, otkud zna, pitala sam se, da je devojka bolesna, šta još zna tako suviše uslužan i uveren da su mi kućepazitelj i njegova žena na raspolaganju, praznina je postala lepljiva, niz ramena mi je kliznula paučina, predivo strepnje. Činilo mi se da tu bakalnicu znam, odavno, i da čoveka znam, tog Jermenina, ali iz nekog drugog postojanja, možda iz sna, samo što taj san nije bio dobar, ne, nikako nije bio dobar. Našla sam se pred prostorom, još udaljenim i bez ivica, zaljuljanim, naziralo se nešto gusto a bezoblično, možda i vlažno, i mekano, prodorno kao mōra, obuhvatno. Piljilo je u mene ali očiju nije imalo. Onda se izmaklo, to je bakalin bio preda mnom i piljio u mene i pitao šta je gospođi, pitao ljubazno iako mi nije bio prijatelj, svakako nije bio, samo je znao nešto o čemu ja nisam imala ni pojma, nešto važno. Znao je. Ne, odgovorila sam, nije mi ništa, dobro sam, vrlo je ljubazan, hvala za kvasac. Jermenin se smeškao, paučina je još bila tu, podrhtavala sam, u bakalnici je bila hladovina, napolju je bila jãra. Sa Saborne crkve je izbijalo podne, zenit jednog dana, svakako letnjeg,

moralo je biti leto, rano, možda juni neke od prvih ratnih godina, 1941. ili 1942. Tih godina sam izbegavala da izlazim, bilo gde; izbegavala sam da pređem preko praga. Ali, tog podneva sam prešla i tako je izduženi dan jednog ranog leta, okupacijskog, izdvojen iz nepostojanja i sačuvan u sećanju mojim silaskom sa prvog sprata zgrade u Dositejevoj 17, do ugla, do Jermeninove bakalnice. Otišla sam po kvasac, vratila sam se sa strepnjom koja, sad znam, više nikada nije nestala. Vijon se pitao gde su nekadanji snegovi; ja se pitam gde su nekadanja letnja podneva, kad se smrt dana penje u nebo.

U novembru 1944. bakalnica više nije radila jer je u zimu te godine, možda februara ili marta, svakako pre američkog bombardovanja Beograda, Jermenin nestao. Jednog jutra je bakalnica u kojoj se odavno ništa nije moglo nabaviti, čak ni kamena soda ispod tezge, o kvascu ni pomena, ostala zatvorena. Tako je bilo sve do nedelje, 16. aprila 1944, prvog dana Uskrsa, kada je, posle američkog bombardovanja, odlučni kućepazitelj koji se, izgleda, odlično slagao sa nemačkim vlastima, provalio unutra i naredio da se preko preostalih praznih, sad prašnjavih džakova, prostiru ćebad. Na tu su ćebad polagali ranjenike koje su izvlačili iz okolnih srušenih zgrada u Jevremovoj, i ljude ošamućene ili onesveščene od pritiska vazduha izazvanog eksplozijom bombi. Ranjenike su kasnije odvozili bolnički kamioni, nemački. Slični ili isti kamioni odnosili su i leševe, naslagane unakrst, kao cepanice.

(„Nisi dosledna“, rekla bi sad moja ćerka. „U tome je problem. Ako nisi za *vreće*, ni za *prodavnicu*, onda ne možeš

biti ni za *kućepazitelja* nego samo za *hauzmajstora*. Ko bi od vas, kako ti to kažeš, molim te, u ono doba rekao *kućepazitelj*? To bi tek zvučalo izveštačeno.“

Bi, u *ono doba*, i tu je ona u pravu. Istina, pred rat se uveliko govorilo *nastojnik*, i to je bio dobar ton koji je uveo uvaženi profesor Aleksandar Belić. Strane reči nisu bile poželjne, s razlogom. *Nastojnik* je pisalo na crnim tablama iznad malih stanova u prizemlju novih višespratnica: *nastojnici* su uvek bili tu, u tim stanovima, ili su iskršavali u hodnicima, spremni da procene posetioce. Izgledali su kao ljudi od poverenja i znali su mnoge veštine, ne samo one hauzmajstorske: dobar nastojnik je bio sposoban da jedan vid spoljašnjeg života, vid sredenosti i spokojstva, održava tako besprekorno da izgleda nenarušiv. Zahvaljujući nevidljivom delovanju nastojnika, stanari su sticali utisak da se tepisi na stepeništu nikad više ne mogu isprljati, liftovi pokvariti, tišina, u nevreme, povrediti. Stanar je, tačno je rekao Jerminen, znao da mu nastojnik uvek stoji na usluzi, a nastojnik je, zauzvrat, znao o stanaru više nego bilo ko drugi. Kućevlasnik je posedovao zgradu, ali je kućepazitelj – ovde sad taj naziv dobro odgovara, zar ne? – poznavao svaki detalj života u njoj. Krajem tridesetih godina ponekad bi se reklo kako naši nastojnici, nema sumnje, održavaju tajne veze sa policijom, a neki, verovatno, i sa petom kolonom ili s komunistima, s njima najpre, i da treba biti oprezan, ali se tim primedbama nije obraćala veća pažnja. U jesen 1939. godine, tek što je izbio rat, možda već početkom septembra, „Politika“ je iz dana u dan objavljivala oglase kojima su se pozivali kućevlasnici, upravitelji imanja i nastojnici zgrada da se jave članovima svojih kvartova, koji će ih upoznati sa

onim što valja činiti u slučaju iznenadnog napada iz vazduha. *Nastojnici* su tako postali odgovorno, autoritarno zvanje koje je u potpunosti potisnulo skromne *hauzmajstore*, a *kućepazitelje* stvarno niko nije pominjao, možda i zbog toga što je reč zvučala suviše rogobatno. Ali ih ja pominjem, namerno.)

Potkraj novembra 1944. ni zgrada u Dositejevoj 17, delo arhitekta Brašovana, više nije delovala kao osobito udobna. (Tu ni naš kućepazitelj više ništa nije mogao: vidovi sređenog i spokojnog života, o kojima se toliko starao, raspali su se u tren oka i iščezli u sjajnoj svetlosti prvog ratnog jutra, blistavog, nedeljnog, sunčanog jutra šestog dana aprila 1941. godine. A onda, posle još jednog aprilskog dana, posle 16. aprila 1944, isto nedelje, Uskrsa, raspale su se ne samo kuće, ulice i grad, nego i svi skriveni sistemi življenja, čak i oni oblikovani u haosu i u strahu.) Fasada, naročito deo prema Jevremovoj, i Dunavu, bila je izbušena mitraljeskim mecima, izrovana šrapnelima i čudnovatim gelerima od „kaćuša“. Gotovo sva prozorska okna bila su polomljena, a praznine prekrivene tamnoplavim pakpapirom koji se upotrebljavao za zamračivanje. Iznad staklenih balkonskih ograda, još sačuvanih, elegantnih, bili su, kroz rupe na oknima, nimalo elegantno, izvučeni zardali čunkovi od peći. Iz mermernog ulaza nestali su i sagovi, i palme, i fikusi; ostale su dve prazne, ogromne saksije, sasvim olupane. Mermerni pod je skrivala čvrsta skrama od maltera, prašine, peska i kala.

One noći me je opomenula škripa te skrame. U gluhoći čekanja, koje je počinjalo svake večeri a završavalo se u

svaku zoru, čekanja koje je taj novembar 1944. pretvorilo u uski lagum bez izlaza, mokat od crnog znoja, ispod naša dva tela stvrdnuta od strave, njegovog za radnim stolom, mog sklopčanog u fotelji, oba zamotana u ćebad, čula sam: ne tresak kapije, ne lom koraka, nego jek materije. U razmicanju i u izmicanju škripao je panonski pesak, sadržatelj drevnih oblika postojanja; škripala je, rastočena u suvo blato, zemlja sa ukrajinskih, banatskih, šumadijskih oranica; škripale su, stucane i smešane u malter, krhotine morskih i nebeskih zvezda, vasijski škrijlci, kosti iščezlih konjanika, puževske kućice.

Uspravljala sam se, polako, sa mene je klizilo ćebe, toplo, pled, kupili smo ga u Engleskoj, u Mančesteru, polukružna ljubičasta nadstrešnica nad engleskim starinskim pa ipak raskošnim drvenim izlogom, hoće li mu dozvoliti da ponese i ta dva plega pored ćebeta koje sam mu spakovala uz mali neseker, valjda ništa nisam zaboravila, soba se sužavala, na stolu je, u svetlosnom krugu, ležala njegova ruka, sasvim bleđa, desna, energična ruka u kojoj nije bilo energije, prazan oblik ruke. Već je zvonilo, resko kao u mom imaginarnom scenariju koji mi se nametao poslednjih dana, realističan, činilo se, a ja ga, ustravljena, odbacivala, i uveravala sebe da ne može biti ni istinit ni realističan jer je prepun banalnih pojedinosti. Ali jedna od takvih pojedinosti, *resko zvonice pred ponoć*, događala se, dogodila se sad, i u tome nije bilo ničeg banalnog. Moj muž je ustao od svog radnog stola, prošao pored mene odrvenjen kao apsurdni lutak, samo mu je, iznad visokog okovratnika skijaškog džempera, udarala kucavica, besmisleno je izgledao taj skijaški džemper, kupljen pred rat, za zimovanje u Sloveniji,

ispod kućnog ogrtača od crne kadife, uz tople, jevtine, duboke „Batine“ patike od kockastog filca na njegovim nogama, sve to nije išlo jedno s drugim, negde se, u promicanju vremena, izgubio svaki red i ukus, kao da sam ponavljala rečenicu moje bake koja se isto tako izgubila u promicanju vremena, nestala na nekom zavijutku, moja baka, i Veliki red sa Velikim smislom, sve je utonulo u prazne prostore, sve sem ovog *sada*, koje je tu, damar užasa pred kojim sam uspravljena, nepokretna, ispražnjena, prividno spremna na udarac ali nespremna za dodir sa pročišćenom strahotom postojanja.

Ušli su, četvorica, u uniformama. Dva lica mlada i nepoznata, svesno bezlična; dva lica ne više mlada, poznata, izgledalo je, i lična u bezličnosti. Da li poznata? Jedno kućepaziteljevo, drugo Jermeninovo. Kućepazitelj je bio promenio odoru: nosio je pravcato vojničko odelo, malo odrpano, a na nogama, umesto sjajnih čizama, pohabane vojničke cokule. (Sve sam *videla* u tom sjajnom procepu trenutka, svaku pojedinost.) Jermenin, mršav, u novom oficirskom šinjelu, bio je promenio ličnost: krv, kožu, sastav ćelija, sve. U ovom majoru (ni sad mi nije jasno otkud sam shvatila da ima majorski čin kad vojničke oznake nikad nisam razaznavala) koga nisam poznavala iako sam ga poznala, više nije postojao onaj bakalin koga sam upoznala. (Onda, u tom trenutku te novembarske noći, a od tog *onda*, od tog *trenutka* do ovog *sada* gotovo da je već prošlo pune četiri decenije, nije mi bilo ni do koje vrste teatarskih igara; danas mi se, sklerotičnoj staroj ženi čiji je sudbinski *passé* izgled klasično upotpunjen štapom, čini zabavna pomisao na scenu u kojoj bi te dve ličnosti, bakalin i major, bile istovreme-

no predstavljene, i u kojoj bi se major klanjao duboko, kao istočnjački trgovčiči, i govorio: „To se zna, zar ne, svi stojimo gospođi na raspolaganju!“)

Ali tada mi niko nije stajao na raspolaganju, najmanje ova dvojica. Kućepazitelj, onaj neko koga smo godinama prisvajali time što smo ga zvali *našim*, ponekad čak i vrlo prisno *naš Miloje*, i koji je uistinu ostavljao utisak da je *uz nas* i *sa nama* uvek kada je to bilo potrebno, pouzdan čovek u sjajnim čizmama, sposoban da odstrani male i velike neprijatnosti praktičnog života, onaj neko čijoj smo se odanosti, izražavanoj sa neophodnim odstojanjem i precizno ali nesumnjivoj, sadržanoj u njegovim uobičajenim rečenicama: „Biće kao što kažete, uvaženi gospodine profesore“ ili „Neka cenjena gospođa ništa ne brine“, ponekad blagonaklono podsmevali – taj, takav neko, više nije postojao. Ovaj drugi neko koji je ličio na prvog samo uslovno, ovaj uspravni sredovečni civil u pohabanom vojničkom odelu i iznošenim vojničkim cokulama, neobično bleđ, potpuno je bio izmenio lice nekim čudnim kozmetičkim tretmanom. Svaka pora i svaka bora na tom licu bile su povučene u mrežu sleđene surovosti, ispod koje se nije mogao nazreti ni trag bilo kakve ljubaznosti, još manje odanosti. Takav, spreman da se pokaže hrabar u nemilosrdnosti, kućepazitelj je ipak bio podređen majoru, neprikosnovenom u svojoj novoj pojavi. Ono što je iz te pojave izbijalo kao metalno zračenje, bila je izvesnost da ovaj major ne priznaje ništa osim sadašnjosti. On je zahtevao da se briše sećanje, ne samo moje; njegov stav je govorio da nikada nije bilo ni Jermenina, ni bakalina, ni uvaženog gospodina profesora, ni cenjene gospođe,

ni bakalnice na uglu, ni klanjanja uz osmeh, ni francuskih sireva, ni vina sa Madere, nikakve prošlosti koja obavezuje. Postojala je samo prošlost koja optužuje, ali ona nije bila njegova. Major je ćutao, osiguran tom sadašnjošću, i kućepazitelj je ćutao, siguran da treba čekati, a ja sam, u prelomu te noći koja se događala pre skoro četrdeset godina ali koja postoji i *sad*, ista, u meni, jer mogu da osetim svaki njen treptaj, boju, oblik, zvuk, smisao, ja sam hvatala, i to ne samo očima ili sluhom nego i mišićima, kožom, celim telom, poruke koje su stizale od tih ljudi, od predmeta, od vazduha odjednom ispunjenog energijama otpora i pretnje, straha i nadmoći, energijama koje su se kovitlale i usijavale, mnogobrojne, kao moćno, blistavotamno, nemušto klupko. Hvatala sam ali nisam ni smela ni htela da ih pojnim, pretvarala sam se u drhtavo, nemisleće biće ispunjeno stravom. Samo sa jedne strane nisam uhvatila nikakve poruke, sa strane na kojoj je stajao moj muž, on je, slutila sam, svoje poruke upućivao u nekom drugom pravcu a do mene je dopirala, od njega, samo ohlađena praznina.

Progovorili su mladići. Jedan od njih je postavljao pitanja koja se u sličnim (*sličnim?*) prilikama verovatno postavljaju, drugi ga je dopunjavao. Ta deca koja su istinski želela da budu stroga u ime Revolucije, ti mladi potencijalni Robespjeri koji još nisu upoznali sumnju, zahtevali su od moga muža da im odgovori da li je on taj Dušan Pavlović, rođen 1895, u Novom Sadu, od oca Milana i majke Marije, devojačko Janković, profesor Univerziteta i likovni kritičar, saradnik „Srpskog književnog glasnika“, „Letopisa Matice srpske“, „Umetničkog pregleda“, član Upravnog odbora

Srpske književne zadruge. Dok su ih izgovarali, reči koje je trebalo da služe za identifikaciju, reči koje su značile ime i prezime, zanimanje, mesto rođenja, zvučale su i kao optužba i kao optužnica. Nije izgledalo da ti mladići, obojica, sudeći po naglasku odnekud sa juga Srbije, znaju šta znače nazivi koje su pominjali, ali to i nije bilo važno: izgovarali su ih sa uverenjem da izgovaraju oznake za mesta nepojamnih zločina. Dok je potvrđivao svoj građanski identitet, moj muž je više klimao glavom nego što je odgovarao, ali je povremeno i odgovarao, prozuklo a razgovetno, uvek isto: „Da, to sam ja.“ I kućepazitelj je, gledala sam, takođe potvrdno klimao glavom, gotovo u isti mah, svaki put kad i moj muž, i on je potvrđivao njegov identitet, pouzdani svedok optužbe, uveravao je da nije u pitanju nikakva zabuna, nađen je traženi čovek. Kad je, najzad, identitet bio nesumnjivo utvrđen, stroga deca su izgovorila magičnu rečenicu: „U ime naroda, lišavamo te slobode“, i dodala, „Spremi se“, gotovo uglas. Trgla sam se jer sam osetila, ne i čula, kako se moj muž pomera, nevidljivo, u svom dnu. Naslutila sam onaj smeh koji se javljao u njemu onda kad bi se događaji uobličavali kao fatumski i farsični u isti mah, i nanosili dah nekog crnog materijala u pokretu.

Taj smeh je izbio i onog prepodneva, zimskog, smrznutog, okupacijsko vreme je već uveliko trajalo, niz pustu Dositejevu ulicu pod snegom klizile su ledene trake januarske, žute, iskošene sunčeve svetlosti, nestvarne, kada je gospodinu profesoru stiglo obaveštenje da ga u Ministarstvu prosvete, na Terazijama, istog dana u 11 časova očekuje gospodin ministar prosvete, lično. Da. Gospodin ministar je bio, naravno, poznanik iz davnih dana ali, po mišljenju

moga muža, bio je ne samo neprijatan poznanik nego i opasan neistomišljenik. Iz zajedničkog školovanja, naročito u Tekelijanumu u godinama balkanskih ratova, između ova dva pitomca instituta Save Tekelije, a obojica su bili i Sremci i Novosađani, sada uvaženog gospodina ministra u Vladi đenerala Milana Nedića, kvislinškoj, i uvaženog gospodina univerzitetskog profesora, nastajale su i izrastale mnoge nedodirne tačke, prikriveno neprijateljstvo i savršeno nerazumevanje. U godinama koje su razdvojile dva svetska rata oni su se, veoma uspešni, klonili jedan drugog, prećutno sporazumni da se izbegavaju. Ali sad je, izgleda, doba izbegavanja bilo prošlo: *sad* (bilo je to jedno od onih opakih, odlučujućih *sad*, onih što su, u stvari, usud) uvaženi gospodin ministar je pozivao, neizostavno, uvaženog gospodina profesora.

Pred polazak na taj sastanak moj muž je zastao pred ogledalom u predsoblju i gotovo buljio u dobijeni odraz samog sebe, a to je bilo tako neslično njemu – i buljenje, i odraz – da sam se i sama zabaljila pa ugledala kako se pojava u ogledalu, koja je prikazivala dostojanstvenog sredovečnog profesora, još lepog, prvo ime srpske likovne kritike i jedno od prvih imena Beogradskog univerziteta, izobličava pred navalom nekog surovog smeha koji je, možda i predosećanje, nadirao iz dubina njegove ličnosti.

– Zašto? – pitala sam.

– Oduvek me čeka a sad me ima, čim kažem *ne*. Ako kažem. A šta ti kažeš?

Širom sam otvarala usta, ali su reči ispadale samo u mrvicama. U ogledalu sam ih videla kako ispadaju: bezoblične, isitnjene praznine.

– Možda je *ne* jedini izbor.

– A, tako. To bi bio čist potez.

– Bio bi?

Približio mi se a smeh je nastajao u njemu. Židak smeh. Bezglasan.

– Da je vreme nešto čistije, ali nije. Još od Marinetija. I od Dade, razume se. Sve do Musolinija i Hitlera. I Staljina.

– Zar je ikada bilo?

– Naše je jedno od najprljavijih, tvrdim ti. Najprljavijih. Sve je izdaja. I sve klopka.

Pribila sam se uz njega. U ogledalu su se dotakle, iskri-vljene, dve prilike.

– Bojim se.

– I ja.

Odlazio je a za njim su ostajali mehurići tog smeha, kao pljuvačka sudbine.

Sad (još jedno *sad*, ali nepune tri godine kasnije: ono se zbivalo januara 1942, ovo novembra 1944) smejaio se na isti način. Možda se smejaio rečima koje su izgovarali ovi mladi ljudi, rečima koje su značile naređenje i podrazumevale osudu, a u kojima je, uprkos svemu, bilo i neke prisnosti. Mladići nisu ni slutili, ne bi ih ni zanimalo, da je ovaj prosedi profesor univerziteta koga se groze i koga hapse, osim meni i svojoj deci malo kome dopuštao da sa njim uspostavi onu vrstu bliskosti koju podrazumeva odnos između *ja* i *ti*.

Godinama sam se, kasnije, ispitivala jesam li zaista ose-tila, mogla da osetim, iskidani tok unutarnjih odjeka u tom čoveku za koga sam bila uverena da predstavlja deo mene, kako se to neistinito kaže, a koji je umeo da me odgurne, i te kako, kad god bi se povlačio u svoju povređenost. I koga

sam i te kako umela da mučim svojim iznenadnim bekstvima u odstojanja i neprisnost. Sve sam sigurnija da jesam, iako *osetila* nije tačna reč: u meni je, sluđeno usredsređenoj na linije večernjih cipela, utonulih u gustinu tepiha, *otkucavalo*, kao pakleni crtež, ono što je čovek, u praznini levo od mene, doživljavao: u tom je času gotovo gledao kako mu se sudbina, koju je umeo i da čika, dugo blagonaklona, sada mršti. (To mrštenje je počelo, i u to sam gotovo sigurna, baš onog *sada*, onog zimskog prepodneva 1942, sa žutim januarskim suncem na snežnom pločniku, kad se gospodin profesor uputio, dvadeset minuta pre jedanaest časova, uz Dositejevu, ka Terazijama, uvaženom gospodinu ministru.) Možda se i sveti ako mu na njegova ranija izazivanja odgovara ovako: pušta da ga nepoznati mladići povedu, u ime naroda, u tamnine neminovnosti, mladići koji bi mu mogli biti sinovi ili studenti, to je za profesora Pavlovića značilo gotovo isto, da ga izvuku iz njegovog sveta koji je do maločas, iako već razbijen, još postojao u ovoj sobi, i da mu se pritom, razaznajući u njemu samo neprijatelja, obraćaju sa prisnošću koje nisu bili svesni, i koju svakako nisu želeli, ali koja se, za *nas*, podrazumevala u tom rođaćkom *ti*, u toj reči ponovo pristigloj iz starog sveta patrijarhalnih vrednosti, ali izmenjenog značenja?

Tako se, u odgovoru na mimiku nevidljivog lica, možda lica usuda, koje je, izgleda, razaznavao i koje mu se, izgleda, čak i smeškalo, sarkastično, u odgovoru na odjeke tog neverovatnog *ti* kojim su ga oslovljavali mladi revolucionari, moj muž, beogradski profesor od ugleda koga su sad hapsili kao kriminalca, naglo nasmejao iz sopstvenog podzemlja, opet bezglasno, i taj ga je smeh spasao: između nas odjed-

nom više nije bilo one ohlađene praznine, strava se sljuštala, pootpadala, moj muž nije gledao u njih, gledao je u mene, podmlađen iako sav voštan, smiren mada su mu kapci podrhtavali. Prizivao me je i puštao da mu pridem, iskoristila sam to i pripila se uz njega, nije bilo otpora, damari su nam se sreli i podudarali kao onda, na izložbi Save Šumanovića u septembru 1939, tu sam, govorili su moji, idem s tobom, nas dvoje smo jedno; ne podvaljuj, govorili su njegovi, nismo jedno i nema bekstva, ni laži, ovo se mora podneti. Mora.

Drhtali smo, oboje.

– Spremite se – rekao je major.

Na tu opomenu, Dušan mi je stisnuo ramena prodorno, krv mi je stala od tog stiska koji nosim i danas, kao pečat, u sebi, a onda se izmakao.

– Gde su mi stvari? – pitao je.

Donela sam neseser i čebe, jedan od mladića odmahnuo je rukom.

– Samo najnužnije.

– Ali neseser je najnužniji – rekla sam.

– Čebe, jedno – umešao se major. – Koferić nije potreban.

– Ali gde će stvari...

– Nije potreban.

Otrčala sam u predsoblje i slagala preko ruke zimski kaput, šal, rukavice, šešir. Kaput od meke engleske čoje, tamnosive, postavljen tamnosivim krznom, kaput koji je prijanjao uz prikrivenu unutarnju energiju profesora Pavlovića i isticao njegovu nadmoć što je ljude osvajala u isti mah kad ih je i zadržavala na odstojanju. Stisnula sam kaput, bio mi je jedini saučesnik, jatak, materija me je razumela, grejala mi ruku, na grlo mi je nadirao urlik, praiskonski,

vučji, uobličavao se u mojim ustima, kidao mi vilice, stiskala sam zube, nisam htela da ga pustim, ni po koju cenu. Urlik se vraćao u utrobu, cepao mi žile i dah, ali sam se i ja već vraćala u sobu, među četvoricu a pred njega. Pridržala sam mu kaput, obmotala šal i, kad sam dodirnula njegovu ledenu, vlažnu kožu u podbratku, ivicom sebe sam pojmi-la da ja tu prostu radnju, to dodavanje kaputa, šešira, šala, tu radnju tako uobičajenu u građanskim domovima, prividno spokojnim, obavljam možda prvi put u ovih šesnaest godina koje smo proveli zajedno. (*Proveli*, da, to je već bio perfekt. *Prošlo vreme*.) Kao ovaploćeno prisustvo besmisla, odjednom sam, između njegovog šala i svoje ruke, nazrela pokrete koji su se ponavljali danima, mesecima, godinama, pokrete kojima su devojke sa belim kopicama i belim keceljama ispraćale i dočekivale gospodina profesora: bili su to konvencionalno uslužni i konvencionalno ljubazni pokreti, a te pokrete gospođa, koja je, u to vreme, dosledna svojim antipatrijarhalnim uverenjima, ostajala u spavaćoj ili u dečjoj sobi, u kupatilu ili u salonu, nije želela ni da vidi ni da pamti. Tako su bezbrojni trenuci mogućih sretanja ili mogućih mimoilaženja između nas nestali, neiskorišćeni, neprepoznatljivi u tom vremenu koje je isto bilo nestalo, a ja sam to shvatila tek sad, na ovom zaokretu postojanja, dok sam u njegov šal, u revere kaputa, utiskivala nešto od svoje srži koju je morao poneti sa sobom, imati uz sebe. Onda sam, pod rukama, osetila kako mu se telo opet koči: pogledala sam, moj muž je stavljao šešir i gledao pravo u majora a major je gledao pravo u njegov šešir od sive zečje dlake, dok je rastegnuti ironični treptaj promicao dnom njegovih nepristupačnih očiju. Moj muž je bledeo, njegova ruka

sklopljena oko moje se hladila, vlažila, okoštavala, poljubio me je udaljenim usnama i rekao:

– Spreman sam.

Otišli su, on između mladića, još je bilo neke nadmoći u njegovim ramenima, major i kućepazitelj su ih sledili. Onda se major, iznenada, okrenuo, zastao i izgovorio, pokazujući na kućepazitelja:

– On će ostati ovde, uz vas.

– Niko mi nije potreban.

– Ne razumete: to je naređenje.

Nisam razumela, ali je major već izlazio, pristizao malu grupu, a iza njih su sva vrata ostajala otvorena. Kroz te otvore, ugledala sam, sa prazninom koja je nadolazila, bezmerna i nepojamna, nadirao je iz nekog grotla bez obrisa crni vetar, pokretni dvojniki moga daha.

(Možda je ovakvo ili neko vrlo slično zbivanje poželeo, tamno i skriveno, naš bakalni sa ugla, Jermenin, onog izduženog letnjeg dana, okupacijskog, u kojem sam, u sâm zenit, sišla sa prvog sprata zgrade u Dositejevoj 17 i otišla do ugla, uvažena gospođa, do bakalnice, pitala za kvasac, a on se klanjao ljubazno, bakalni, kao trgovčići u Istanbulu ili u Adenu i ko zna gde sve još. Verovao je, već tada, u izvesnost svog preobražaja, znao je da je neizbežan, znao da će se on, trgovac sa Dorćola, ozaren idejom o jednakosti i ponesen silom Revolucije, neminovno razbiti o hrid rata, a da će onda, ako preživi, nad njim prestati dejstvo svih zala društvenih moći, crne magije nepravde: da će sa njega, sva zdruzgana, spasti bakalska koža a pojaviće se prava ličnost, major. Da li sam taj preobražaj naslutila, oblikovan neverovatnom verom ovog Dorćolca, kada sam, u iznenadnom

dodiru sa prostorom iz nekog drugog – budućeg, rekla bih *sad*, to je bio dodir vremena koje dolazi – postojanja, nazrela, tog udaljenog dana ranog leta, junskog, ono nešto gusto i bezoblično, možda i vlažno, i mekano, prodorno kao mōra, obuhvatno? Ili je to nešto obuhvatalo i sve druge preobražaje, pa i moj sopstveni, u ovom grozovitom futuru prvom, u neverovatnom *science fictionu* koji se, onda, primicao a *sad* se, evo, ostvaruje?

Udar prisećanja: to *sada* koje tako živo izazivam u ovom *sad* koje promiče, pripada davno prošlom vremenu, onom pre četrdeset godina, pluskvamperfektu stvarnosti.)

Nisam to želeo. Samo, ona ne bi verovala. Ni sad. Sećam se „letnjeg dana, okupacijskog“. Kako ne bih. Ne samo stoga što je bio 22. jun 1942. – puna godina od napada na Sovjetski Savez. Sećam se nje. Ulazila je u radnju. Prvi put. „Kolonijalna radnja Baronijan i sin“. Bio sam sin i znao ko je ona. Razmažena buržujka, dostojna prezira. Žena saradnika okupatora. Trebalo je da me vidi samo u mojoj ulozi vlasnika kolonijalne radnje. Naslednika. Trgovca. Ali nije. Zastala je kod otvorenih vrata. Na svetlosti su se ocrtavali njeni obrisi. Lelujavi. Zakoračila je. Prilazila. Bleštala. Klanjao sam se. Duboko. Da se zaklonim. Gledala je u mene. Čitala. Pronicala. Prizivala zaboravljenog dečaka. Odjednom je bio živnuo, budala jedna. I progovorio, prvi put od očeve smrti. Bio uveren da ovo nije ona cenjena gospođa koju treba da preziremo. U pojavi ove žene prepoznao nestvarno biće o kojem mu je pričala Olga, očeva majka. Dobra ostarela Jermenka. Njen glas je za dečaka značio bezbednost. Dugo je trajao u maloj

kući u Banatskoj ulici. Uz Dunav, na Dorćolu. Ulica je pred noć mirisala na gust dunavski mulj. Olga je pričala dečaku jermenske narodne priče. Stare. Sve ih je zapamtio. Naročito otkako su i Olga i otac i mala kuća u Banatskoj nestali 6. aprila 1941. Ja sam bio u Sarajevu. Mobilisan. I nisam nestao. Sad je nestvarna pojava iz priča bila u bakalnici. Tako je dečak osećao. Ni hodala. Ni stajala. Lebdela. Tražila kvasac. Najlepše stvorenje koje smo ikada ugledali. Dečak i ja.

Kad je otišla, išamarao sam ga. Da se više ne usudi. Da izbaci iz glave. Nestane, bedni ostatak malograđanskog vaspitanja. Sentimentalac. Uzrok mojih slabosti.

Bio sam besan na jermenske narodne priče. Na oca i njegovu kolonijalnu radnju. Iako je ta radnja bila odličan zaklon. Čak i na Olgu. Zaista odličan. Izvanredno skrovište. Na dečaka koga su mi ostavili. Unutra.

Ipak ne razumem zašto je ove zapise zaveštala baš meni. Ona. Testamentom. Na moje ime. „Majoru u penziji“.

Zašto ih nije zaveštala nekom izdavaču?